

Manuchehr SALOXIDDINOV,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchi
E-mail: saloxiddinov_m@mail.ru

Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti N.J.Sulaymanova taqrizi asosida

TUGALLANGANLIKNING GRAMMATIK KO'RSATKICHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada perfekt grammatik kategoriyasi ifodalaydigan semantik xususiyatlar, fe'ning leksik-semantik guruhlarini ushbu shakldagi ma'nolari qiyosiy o'rganilmaganligi, konseptual mohiyati va muloqot jarayonidagi pragmatik ifodasi tahlili ko'rib chiqildi. Tugallanganlik hodisalarni farqlashda holat va harakat semantikasi misollar vositasida atroflicha tadbir etildi. Shuningdek, tugallanganlik mazmunan turli voqea-hodisalarning yakuniy fazasi, natijasi, transformativ vaziyatlarda semantik voqelanishi muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: Prototip, relevantlik, perfekt, pragmatik, aksional, depiktiv konstruksiya.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЗАВЕРШЕННОСТИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются семантические особенности, представленные грамматической категорией перфекта, отсутствие сравнительного изучения значений лексико-семантических групп глагола в этой форме, анализ его концептуальной сущности и прагматического выражения в процессе общения. считались. Семантика состояния и действия при различении событий была тщательно применена на примерах. Завершение также рассматривается как заключительная фаза, результат и смысловая реализация различных событий в преобразующих ситуациях.

Ключевые слова: Прототип, актуальность, совершенный, прагматичный, действие, описательная конструкция.

GRAMMATICAL INDICATORS OF COMPLETION

Annotation

In this article, the semantic features represented by the grammatical category of the perfect, the lack of comparative study of the meanings of the lexical-semantic groups of the verb in this form, the analysis of its conceptual essence and pragmatic expression in the communication process were considered. The semantics of state and action in differentiating events was thoroughly applied through examples. Completion is also discussed as the final phase, result, and semantic realization of various events in transformative situations.

Key words: Prototype, relevance, perfect, pragmatic, action, descriptive construction

Kirish. Tipologik nuqtai nazardan tasvirlanganda perfekt ingliz tilida boshqa tillarga nisbatan ko'proq grammatik jihatdan shakllanganligi ma'lum bo'ladi. Mazkur tilda perfektini prototip sifatida olish mumkin. Ingliz tilidagi perfekt shakllari tadqiqi turli ko'rinishlarda olib borilgan bo'lsa-da, ushbu kategoriya bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalar to'raligicha tadqiq etilgani yo'q. Jumladan, perfekt grammatik kategoriyasi ifodalaydigan semantik xususiyatlar, fe'ning leksik-semantik guruhlarini ushbu shakldagi ma'nolari qiyosiy o'rganilmaganligi, konseptual mohiyati va muloqot jarayonidagi pragmatik ifodasi tahlili yetarli emasligi bunga misol bo'la oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Perfekt shaklida ifodalanadigan ma'nolarni aniqlash murakkabligi "davomiylik" semantikasi bilan ham bog'liq. Mazkur holat muloqot jarayoni hamda nutq vaziyati bilan bevosita aloqador bo'lib, tadqiqotchilar tomonidan "davom etayotgan relevantlik" atamasi qo'llaniladi (McCawley, 1971); (Comrie, 1985: 52).

R. Lengakerning taklificha, perfektiv va imperfektiv o'rtasidagi farqni miqdoriy va massa ko'rsatkichlarga asoslangan holda modellashtirilishi mumkin. Boshqa so'z bilan aytganda, aspektual ma'noni farqlovchi belgilar PROSESSning komponent qismlariga aloqador sanaladi va cheklanganlikning mavjudligi yoki yo'qligida aniqlanadi. Muallifning ta'kidlashicha, aspektuallik makondan ko'ra vaqt jarayonidagi chegaralanganlikka aloqadordir (Langacker 2002: 87). Olim prosesning komponentlari otga tegishli bo'lgan obyekt komponentlari bilan ifodalangan jarayonga o'xshash, degan g'oyani ilgari suradi.

Hozirgi kunga kelib, amerika va britaniya ingliz tili variantlarini alohida til sifatida ajratib yoki qiyosiy o'rganishlar keng tus olmoqda. Bunga ushbu tillar og'zaki nutqidagi ko'plab leksik birliklarning farqlanishi, fonetik nomutonositlik, grammatik kategorial belgilardagi farqlarning yuzaga kelayotganligi sabab qilib ko'rsatilmoqda (Miller 1998; Miller J. 2004). Misol uchun amerikada qo'llaniladigan og'zaki ingliz tilida perfekt shaklining muomiladan chiqib borayotganligi kuzatilmoqda. Jumladan, fe'ning perfekt shakli o'rni o'tgan zamon shakli yoki sifatdosh ikki shakli bilan ifodalanishi keng tus omoqda. Zamonaviy afroamerikaliklar nutqida have ko'makchi fe'lining o'rni done + preterit (done ate - yeb bo'ldi) shakli egallaganligiga guvoh bo'lish mumkin [Terry 2001]. Ingliz tili perfekt shakllari va ular ifodalaydigan ma'nolar farqlanishi Afroamerican English, Indian English, Samanian English kabi variativlikning yuzaga kelishi bilan bog'liq. Misol uchun Dominikan Respublikasida qo'llaniladigan ingliz tili variantida have ko'makchi fe'li allaqachon nutqdan chiqib ketganligi to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud (Tagliamonte 2000). Shu yo'sinda She has been married - She been married yoki I have been to New-York -I done been to Miami kabi farqlanishga ega.

E. Dal va Ye. Xedin "davom etayotgan relevantlik" tushunchasini pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilishadi. Tadqiqotchilarning fikricha, A bank has been robbed (Bankni o'marishdi) misolidagi voqea-hodisaning natijasi, tugallanganligi muhim ma'lumot sifatida emas, balki muloqotdoshlar uchun ushbu hodisaning hozirgi voqelik bilan aloqador bo'lganligi bilan muhimdir. (Dahl, Hedin 2000: 391—392). Albatta, mazkur holda so'zlovchi sodir etilgan voqea-hodisa to'g'risidagi ma'lumotni yetkazib qolmasdan, mazkur hodisa natijasida yuzaga kelgan boshqa hodisalar to'g'risidagi ma'lumotlar ham muhim ekanligi nazarda tutiladi. Bu, o'z navbatida, ma'no o'zgarishiga ham olib kelayotganligini kuzatish mumkin. Bunda vaqt oralig'i bilan aloqador bo'lgan semantik o'zgarish sodir bo'layotganligi muhimdir. Perfekt shakli keltirib o'tilgan variatsiyalarda nutq vaziyatiga nisbatan yaqin va uzoq o'tmish ko'rsatkichiga aylanayotganligi guvohi bo'lishimiz mumkin (Miller J. 2004: 233). Ammo, "perfekt biror harakatning tugallanishi natijasida yuzaga kelgan kuchsizlangan rezultativ", degan ta'rifga sodiq qolgan tilshunoslar ham uchrab turadi (V. A. Plungyan, 2000:299). Bizning fikrimizcha, perfekt va tugallanganlik alohida hodisalar sifatida namoyon bo'ladi.

Natijalar. Perfekt shakllarida ifodalanadigan ba'zi tugallangan ma'nolar tugallanganlik ma'noli tuzilmalar asosida qurilgan. Ya'ni, tugallanganlik perfekt shaklda emas, balki mazkur birikmadagi fe'ning leksik xususiyatga bog'liqdir. Tugallanganlik hodisalarini farqlashda holat va harakat semantikasiga e'tibor qarash lozim bo'ladi. Jumladan, perfektning ma'nosini voqea-hodisa tugallanishi bilan bog'liq hodisa sifatida qarash ma'qul ko'riladi. Perfekt ma'lum vaziyatlarda tugallangan ma'noni anglatsa-da, uni holat o'zgarishi natijasi deb emas, balki voqea-hodisaning natijasi sifatida baholash mumkin. Bu hol bevosita fe'ning leksik ma'nosi va uning dinamik xususiyatiga asosan muloqot jarayonida pragmatik munosabatlarni hosil qiladi. E. Dalning fikricha, perfektning qo'llanishi tasavvur qilingan vaziyatning biror natija bilan tugashiga bog'liq. Shuning uchun ham muallif perfektning pragmatik tugallanganlikni yuzaga keltiruvchi hodisa deb baholaydi. Natija yoki holatning yuzaga kelishi oldin sodir etilgan voqea-hodisa bilan aloqador [Dahl, Hedin 2000: 392].

Tugallanganlik ma'nolarining hosil bo'lishi fe'ning aksional xususiyati (chegaralangan/chegaralanmagan) bilan ham bog'liqligi (Rizaev B., 1999, Mirsanov G., 2009) borasida fikrlarni o'zgartirishi mumkin. Tugallangan ma'no ifodalanishi ko'pgina hollarda chegaralangan aksional xususiyatga ega bo'lgan fe'llarga xos hodisa sanaladi. Perfektiv ma'no esa chegaralanmagan aksional xususiyatli fe'llarda ham ifodalanishi mumkin. Shuningdek, perfekt taksis munosabatlarning yuzaga kelishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tugallanganlik ko'p hollarda fe'ning leksik xususiyati ta'sirida yuzaga keladigan holat o'zgarishi ma'nosi bilan bog'liq. Perfekt esa muloqot vaziyatiga aloqador bo'lgan pragmatik omillarga asoslangan bo'ladi. E. Dalning ta'kidlashicha, perfekt, bir qarashda, tugallanganlik bilan mos keladigandek tuyuladi, ammo u fe'ning grammatik shakli sifatida qaralmasligi lozim. Chunki, ushbu kategoriya faqatgina tashqi ko'rinishi jihatidan grammatik shaklga mos keladigan hodisadir. Perfekt o'tgan zamonda sodir etilgan voqea-hodisa natijasida yuzaga kelgan pragmatik holatni anglatadi. Ta'kidlaganimizdek, tugallanganlikning ifodalanishi fe'ning aksional xususiyatiga aloqador. Bu borada g'arb tilshunoslari fe'ning chegaralangan xususiyati butun predikat semantikasiga ta'sir etishi borasida mulohazalar yuritadi. (Petruşina 2000: 56. , Bybee 1994: 68—69, Dahl, Hedin 2000, Lindstedt 2000: 368). Ushbu mualliflar fe'ning chegaralangan xususiyati har qanday holda ham tugallanish yoki tugallanishga yo'naltirilgan harakatni anglatishini ta'kidlaydi.

Tugallanganlik, o'z navbatida, fe'ning sintaktik xususiyati bilan ham aloqador bo'lib, bunda dinamik predikat tugallangan hodisani hosil qiladi. Masalan, She broke the pencil. Predikatda ifodalanadigan tugallanganlik dinamik harakat natijasida qalam sinishi bilan tugaydi. Tugallanganlik predikati ifodalaydigan harakatning zamon bilan aloqador jihati uni depiktiv konstruksiyalardan farqlash imkonini beradi. Mazkur hol o'zbek tilida yaqqol ko'zga tashlanadi. D. Nasilovning ta'kidlashicha, o'zbek tilida fe'l bilan ifodalangan harakatning tugallanish ma'nosi ko'makchi fe'l, shuningdek –kan, –gan suffikslari yordamida amalga oshiriladi. Muallif misol tariqasida o'qib bo'ldi iborasini keltiradi. Bunda bo'l ko'makchi fe'litugallangan konstruksiyani hosil qilgan, degan fikr bildiradi. [Nasilov, 1983, s. 119].

Sintaktik tipologiyada "tugallanganlik" atamasi ketma-ket kelgan konstruksiyalardagi ikkilamchi predikatga nisbatan qo'llaniladi. Masalan: The lake froze solid, He shoot her dead (Winkler, 1997; Washio, 1999; Van der Auwera, Malchukov, 2005; Brosig, 2009).

Muhokama. Tugallanganlik ifodalanish usullariga ko'ra tillar kesimida farq qiladi. Jumladan, ingliz tilida tugallanganlikni ifodalovchi til birliklarini uch guruhga ajratish mumkin. Ulardan birinchisi va asosiy maxsus ikkilamchi predikatsiyaga kirishuvchi konstruksiyalar; John painted the house in red, Mary drank her coffee hot; Mary believes/considers John foolish.

O'zbek tilida esa tugallanish semantikasini o'zini bir necha semantik turlarga ajratish mumkin. Ular ham grammatik ham leksik xususiyatlarga asoslaniladi. Xususan, ol, ket, qol, tush, yet ko'makchi fe'llari yordamida ifodalanadigan tugallanishning turli semantik turlarini keltirish mumkin. Masalan: o'qib olmoq, tushib ketmoq, ketib qolmoq, yiqilib tushmoq, kelib yetmoq va hakozi. Tugallanishni anglatuvchi leksik-grammatik ko'rsatgichlar ham mavjud bo'lib, ularga bo'l, tugat, bitir fe'llarini ko'rsatish mumkin. Masalan: o'qib tugatmoq, o'qib bo'lmoq, o'qib tugatmoq. Bu qo'llanishlar o'ziga xos semantik jihatlar bilan farqlanadi.

O'zbek tilida tugallanganlik predikatda ifodalanadi. Shuningdek, –an, –in, –il (belgilandi, qilindi, bajarildi, amalga oshirildi) kabi maxsus suffikslarni tugallanganlikni anglatuvchi markerlar sifatida qabul qilish mumkin. Chunki ushbu suffikslar predikat ifodalagan harakatning natijasini ko'rsatish uchun xizmat qiladi.

Sifat yordamida ifodalanadigan tugallanganlikni kuchsiz xususiyat sifatida baholash mumkin. Misol uchun biror holat o'zgarishi qilmoq fe'li (U uyni top-toza qilib qo'ydi) yordamida ifodalanadi.

Ta'kidlash joizki, o'zbek tilida tugallanganlik –gan qo'shimchali sifatdosh yordamida ham amalga oshiriladi: singan piyola, eskirgan moda. Fe'l analitik shakllari yordamida ifodalanadigan tugallanganlik sifatdosh bilan ifodalanadigan tugallanganlikdan sintaktik vazifasiga va leksik ma'nosiga ko'ra farqlanadi. Sifatdosh bilan ifodalanadigan tugallanganlik predikat anglatadigan ma'noga referensiya vazifasini bajaradi. Masalan, Boboqul o'jar bo'lmasa, dadasi yo'l-po'lda u-bu olarsan deb anchagina chaqa bergan edi, shuni tashlab keladimi. (L. Mahmudov "Jasur bolalar" Toshkent 1973 Yosh gvardiya nashriyoti. B. 30)

O'zbek tilida tugallanganlik morfologik ko'rsatkichlarga ham ega. Jumladan, –gan qo'shimchali sifatdosh va edi to'liqsiz fe'l birikmalari o'ziga xos tugallanganlik konstruksiyalarini hosil qiladi. Masalan; Shirimbetov bukchayganicha, oyoqlari bukulgancha qotib qolgan edi (S. Ahmad, 31).

Ko'makchi fe'li analitik shakllarda tugallanganlik va asosiy predikat o'z leksik ma'nolarini yo'qotadi hamda ikki turdagi harakatni ifodalaydi. Bunda bir harakat ikkinchisining natijasi sifatida baholanadi. Masalan, Qorni to'yib, Boboqulning chiroyi ochildi (L. Mahmudov "Jasur bolalar" Toshkent 1973 Yosh gvardiya nashriyoti. 216 b)

Fe'l shakllarini semantikasining tadqiq etishga qaratilgan ishlarda «aspekt» tushunchasi doirasida aniqlanayotgan mazmuni ko'rib chiqish foydadan holi emas. Mazkur konsepsiyaning markazida turuvchi g'oya shundan iboratki, aspekt faqatgina fe'ning belgisi, ya'ni morfologik kategoriya emas, balki fe'l, ot guruhlari, o'lchov va miqdor birliklarini birlashtiruvchi murakkab til hodisadir. Mazkur talqinning ustunligi shundaki, unda tus munosabatlarni tahlil qilish imkoni paydo bo'ladi, harakatning tusga xos belgilari uning subyektga bo'lgan munosabatlari ko'lamida farqlanadi. G. Verkyul aspektning tarkibiy kategoriyalari gapning yuqori cho'qqisiga taalluqli degan xulosaga keladi, bunda gap «nisbatan oddiy darajadagi formaludan iborat bo'ladi: subyekt-fe'l – obyekt-vositali to'ldiruvchi – predlogli to'ldiruvchi» (H. J. Verkuyl, 2002: 71-109). U aspektni – perfekt va perfekt bo'lmagan (tugallangan va tugallanmagan) aniqlash imkonini beradigan formulalarni keltiradi. Bu qarama-qarshilik fe'llarni semantika nuqtai nazaridan tasniflashga asoslangan. Harakat, jarayon holatga asoslangan tasnifdan farqli

o'laroq (Z.Vendler, 1967: 143 –160.), Z.Vendler fe'llarning semantik guruhini farqlaydi: 1) faoliyat yoki gomogen jarayonlar-noaniq vaqt bo'lagi bilan bog'liq, davomiy harakatni anglatuvchi Activities, masalan: running; 2) ma'lum vaqt bo'lagi bilan bog'lik avvalgi jarayon natijasida tayyorlangan harakatni bajarish (assomplishments) - masalan: running a mile. 3) muayyan vaqt nuqtalari bilan bog'liq bir lahzalik harakatlar va natijalar: (achievements-reachingthetop); 4) noaniq vaqt bo'lagi bilan bog'liq davomiy holatlar (states) jarayonlar; Z.Vendlerning yuqorida keltirgan tasnifidan ko'rinib turibdiki, semantik guruhlar ayrim umumiy belgilarga egalar: davomiylik va bajarishning ma'lum jarayonlarini anglatib, ma'lum vaqtda davom etishni ifodalaydi.

Xulosa. Tadqiqotimizda tugallanganlik mazmunan turli voqea-hodisalarning yakuniy fazasi, natijasi, transformativ vaziyatlarda semantik voqelanishi tomonidan farq qilishini kuzatdik. Jumladan, ingliz tilida perfekt va tugallanganlik ma'lum grammatik shakllanganligi, pragmatik ifodalanish jihatlarida, voqea-hodisalar ketma-ketligida farqli tomonlari aniq ko'zga tashlanadi. O'zbek tilida esa tugallangan ma'nolarni faqatgina kontekstda, pragmatik ifodalanish jihatlarini e'tiborga olgan holda aniqlash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Comrie B., Vogel P. Approaches to the Typology of Word Classes. –Berlin, 2000.– 514 p.
2. Langacker R.W. The English present tense //English Language and Linguistics, 2001.5 (2): –P. 251–272.
3. McCauley J. D. Notes on the English perfect // Australian journal of linguistics, 1, 1981. –P. 81–90.
4. Mirsanov G'.Q. Ingliz va o'zbek tillarida yurish-harakat fe'llarining aksional va aspektual xususiyatlari. Filol.fan.n....diss. avtoref. –T.:, 2009. – 21 b.
5. Плунгян В.А.. Антирезультатив: до и после результата // Исследования по теории грамматики, вып. 1: Глагольные категории. М.: Русские словари, 2001. –С. 50–88.
6. Vendler Z. Verbs and Times // Philosophical Review 56, 1967.–P. 143 –160.
7. Verkuyl H. J. Formal Semantics Course. Lectures delivered in the St. Petersburg State University, 2002. –P. 71-109.